

UDK 355/359(497.16)(091)

Pregledni rad

Srđa MARTINOVIĆ (Cetinje)

Ministarstvo odbrane Crne Gore

martinovicsss@t-com.me

**UČEŠĆE CRNOGORSKE VOJNE ELITE U KULTURNO-JAVNOME
ŽIVOTU KNJAŽEVINE I KRALJEVINE CRNE GORE I NJIHOVI
MEMOARSKI SPISI**

Vojnu elitu možemo sistematski pratiti od 1881. godine kad je institucionalizovan generalski čin u crnogorskoj vojsci pa sve do smrti kralja Nikole kad su proizvedeni posljednji generali crnogorske vojske. Većina generala bila je aktivna u društveno-kulturnom životu Knjaževine i Kraljevine Crne Gore. Kako su bili jedni od rijetkih školovanih pojedinaca angažovali su se i na širenju pismenosti i kulturnih obilježja u sredinama iz kojih su poticali i u kojima su djelovali. Radili su na otvaranju škola, biblioteka, gradnji puteva i drugih ustanova ili objekata. Većina njih bili su članovi brojnih društava, naročito društava za njegovanje istorije i tradicije Crne Gore. Nekoliko njih bilo je aktivno i na polju umjetnosti: pisali su poeziju, prozu, bavili se glumom i slikanjem, izrađivali umjetnine od drveta itd. Neki su bili i dobrotvori, pomagali su sirotinju i druge ugrožene socijalne kategorije za što su dobijali zahvalnice ili povelje. Pojedini generali ostavili su iza sebe neku vrstu memoarskih spisa poput Janka Vukotića, Radomira Vešovića, Marka Popovića, Anta Gvozdenuvića, Mitra Martinovića, Petra Lompara, Vasa Ivanovića, Krsta Popovića i Marka Vučerakovića. Neki od njih su publikovani, dok drugi nijesu ugledali svjetlost dana. Ti spisi predstavljaju nezaobilazno svjedočanstvo o jednom vremenu i događajima u kojima je vojna elita imala zapažano, a često i ključno mjesto i to im obezbjeđuje trajnu istorijsku i literarnu vrijednost.

Ključne riječi: *vojna elita, Crna Gora, kultura, kulturni život, memoari, spisi.*

Vojnu elitu Knjaževine i Kraljevine Crne Gore u periodu od 1881. do 1921. godine sačinjavali su brigadiri i divizionari crnogorske vojske. Vojnu elitu možemo pratiti od 1881. godine kad je institucionalizovan generalski čin u crnogorskoj vojsci pa sve do smrti kralja Nikole kad su proizvedeni posljednji generali crnogorske vojske. Većina generala, osim vojne karijere i službe, bila je aktivna u društveno-kulturnom životu Knjaževine i Kraljevine Crne Gore. Ovaj rad ima namjeru da dijelom rasvijetli kulturno-prosvjetnu stranu crnogorske vojne elite i njihov doprinos razvoju kulture. Kako su bili jedni od rijetkih školovanih pojedinaca, angažovali su se i na širenju pismenosti i kulturnih obilježja u sredinama iz kojih su poticali i u kojima su djelovali. Radili su na otvaranju škola, biblioteka, gradnji puteva i drugih ustanova ili objekata. Većina njih bili su članovi brojnih društava, naročito društava za njegovanje istorije i tradicije Crne Gore. Nekoliko njih bilo je aktivno i na polju umjetnosti: pisali su poeziju, prozu, bavili se glumom i slikanjem, izrađivali umjetnine od drveta itd. Neki su bili i dobrotvori, pomagali su sirotinju i druge ugrožene socijalne kategorije za što su dobijali zahvalnice ili povelje. Tako su brigadiri Mašo Đurović i Jovo Martinović učestvovali u osnivanju čitaonice. Mašo Đurović bio je jedan od najboljih poznavalaca crnogorskih govora,¹ a držao je brojne zdravice koje su sačuvane do današnjih dana.² Njegove zdravice, osim upotrebne vrijednosti u prigodnim prilikama, predstavljaju i značajnu usmenu vrijednost koja odslikava tradiciju, običaje ali i prilike tadašnje Crne Gore. Ostao je zapisan njegov govor na slavi knjaza Nikole, koji osim prigodne ima i psihološka i antropološka zapažanja kroz izražavanje suštine o crnogorskim plemenima i selima:

„Sačuvajte bože gospodare,
od intriga cetinjskih,
od pizme bajičke,
od stime čekličke,
od trgovine njeguške...“³

Brigadir Jovo Martinović pomagao je kulturno-prosvjetni rad svojim aktivnostima u mjestima u kojima je službovao. Svojim finansijskim i materijalnim priložima učestvovao je u naporima Podgoričke čitaonice da povećaju

¹ Vujačić, Marko: *Znameniti crnogorski i hercegovački junaci*, Narodna knjiga, Podgorica, 2010, str. 228–229.

² Zbog toga je Mašo Đurović bio dolibaša – najugledniji na slavi ili nekoj drugoj svečanosti: Vujačić, Marko, *n. d.*, str. 228.

³ Isto.

knjižni fond i sagrade objekat za normalan rad čitaonice.⁴ Jedan je od prvih donatora Podgoričke čitaonice kojoj je priložio poklon u knjigama 1886. godine i novčanu pomoć u visini od 20 fiorina 1891. godine⁵. Đuza Vukotić pomagao je sirotinju kroz aktivnosti u „Zanatsko-radničkom društvu“ i „Fondu siromašnih učenika“⁶. Većina njih je novčano pomogla izgradnju doma za umobolne u Danilovgradu. Bavili su se kulturnim i umjetničkim aktivnostima, a pojedini članovi vojne elite Crne Gore ostavili su neizbrisiv trag na kulturni život Crne Gore. Prevodilaštvom se, pored Gvozdrenovića i Popović-Lipovaca, bavio i Petar Lompar koji je s bugarskog prevodio udžbenike i nastavna sredstva za potrebe vojnog obrazovanja. Mitar Martinović napisao je vojni udžbenik „Uputstvo vojnom starješinstvu za vaspitanje vojske u vojenom duhu i disciplini“ koji je štampala državna štamparija na Cetinju 1900. godine⁷.

Najdublje tragove na kulturnome polju ostavio je Jovan Popović-Lipovac, general u crnogorskoj i ruskoj vojsci. Za vrijeme svog boravka na Cetinju 1883–1898. godine aktivno je učestvovao u kulturnome i javnome životu. General Popović bio je zapažan pisac poezije i proze. Pisao je i objavljivao ljubavne, patriotske i elegične pjesme, kao i balade, romanse, legende i junačke spjevove, ali i književnu kritiku i istorijske rasprave. Prevodio je Ljermontova i Mickijevića. Kao posebno izdanje publikovana mu je poema „Bosanski osvjetnik“, objavljena na Cetinju 1883. godine, monografija istorijsko-etnografskoga sadržaja pod nazivom „Rusija i Crna Gora u vrijeme imperatora Petra Prvog“, objavljena u Petrogradu 1883. godine i „Crnogorci i crnogorske žene“ 1887. godine u Petrogradu⁸. Poznate su mu pjesme: „Izdajica“, „Manita majka“⁹, „Guslarov plač“, „Kraljeva lubanja“ (balada), „Pobjeda Crnogoraca na Vučjem dolu“¹⁰ itd. Njegove pjesme i prilozima, objavljivani su u domaćim, ali i u časopisima van Crne Gore. Od domaćih listova radovi su mu izlazili u *Glasu Crnogorca*, *Crnogorki*, *Zeti*, *Novoj Zeti*, *Luči* itd., a od stranih publikacija u *Slovincu*, *Javoru*, *Preodnici*, *Zastavi* i *Srpskoj zori*. Njegova pjesma „Pobjeda Crnogoraca na Vučjem dolu“ napisana neposredno nakon bitke sa drži i ove stihove:

⁴ Martinović, Dušan: *Portreti*, Obod, Cetinje, str. 70.

⁵ *Glas Crnogorca*, godina XX, br. 1 od 1. januara 1891. godine, str. 3.

⁶ Neposredan uvid u dokumenta (prim. autora).

⁷ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjiga 4, Vijesti, Podgorica, 2006, str. 859.

⁸ Martinović, Dušan: *Generali iz Crne Gore u ruskoj vojsci*, CID, Podgorica, 2002, str. 148.

⁹ Pjesma „Manita majka“ objavljena u listu *Crnogorka* za 1885. godine zabranjena je u Austrougarskoj jer je odisala antiaustrijskom sadržinom (prim. autora).

¹⁰ *Glas Crnogorca*, br. 38, 29. jula 1876. godine, str. 2.

„Sa Cetinja Gore Crne
Crnogorac u boj leti
A pred njima Knjaz Nikola
Na konjicu jaše hola
Vesela je Crna Gora
Vesela je Lovćen gora
Od veselja k nebu skače
Veseli se Lovćen gora
Kad ratuje Crna Gora
Dosta strada raja jedna,
Gola, bosa, žedna, gladna“

Pored pisanja poezije i proze bavio se i etnografskim zapisivanjem, tako je u Petrovgradu 1887. godine objavljen njegov rad posvećen svadbenim običajima u Crnoj Gori pod nazivom „Crnogorska ženidba“. Jedan je od inicijatora razvijanja pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori. Za člana Godišnjega odbora Cetinjske čitaonice, oko koje se odigravao najveći dio kulturnoga života, izabran je 1883. godine.¹¹ Takođe, bio je i član Odbora za sakupljanje priloga za izgradnju Zetskoga doma. Kao jedan od osnivača amaterskoga pozorišta na Cetinju, bio je amater-glumac u prvim izvođenjima „Balkanske carice“ na Cetinju 1884. godine.¹² Njegovu ulogu Stanka kao negativca u ovoj predstavi pozitivno je ocijenio list *Crnogorkau* kojem se navodi da se „pokazao potpuno dorastao svojoj neblagorodnoj ulozi. Na nekim mjestima bio je pravi virtuoz“. ¹³ Istih godina biran je i za člana „knjaževskog pjesničkog savjeta“. ¹⁴ Kako u svom radu navodi Aleksandar Radoman, general Popović-Lipovac imao je i dramske pokušaje kroz deseterac „Herceg-Šćepan, gospodar hercegovački i čuvar groba Sv. Save“ napisane 1889. godine, a publikovane znatno kasnije.¹⁵ Radnja toga komada, pisana po ugledu na „Balkansku caricu“, smještena je u XVI vijek, a protagonisti su hercegovački velikaš Herceg-Šćepan i njegovo porodično i dvorsko okruženje.¹⁶ Ovo djelo prožeto je istorijom i tradicijom, a kako nas Radoman obavještava „Lipovcu

¹¹ Milunović, Luka: *Pozorište u Knjaževini Crnoj Gori 1884–1888*, CNP, IVPE, Podgorica, 2001.

¹² Batrićević, Đuro: *Dr Anto Gvozdrenović – general u tri vojske*, Obod, Cetinje, 1995, str. 292–293.

¹³ *Crnogorka*, 1884, br. 1, str. 3–5.

¹⁴ Pred članovima toga savjeta knjaz Nikola je čitao i komentarisao svoje radove: Milunović, Luka: *n. d.*

¹⁵ Radoman, Aleksandar: „Njegoš i crnogorska dramska književnost romantizma“, *Matica*, Podgorica, jesen 2013, str. 125.

¹⁶ Isto.

se ipak ne može odreći poetski dar i dramaturški osjećaj, koji ponajprije du-
guje vlastitome književnom obrazovanju“.¹⁷

Brigadir Lazar Sočica kao dijete, spremajući se za kaluđerski poziv u Pivskome manastiru, izučavao je tesarski i kovački zanat u manastirskoj radi-
onici kod Draga kovača.¹⁸ Ubrzo je ovladao tim vještinama i proćuo se kao do-
bar zanatlja. U tome periodu pravio je gusle, drvo za puške, duvanske kutije,
stolovaće, ikone i brojne druge predmete.¹⁹ Prilikom izrade drvenih predmeta
u njima je pravio duboreze sa slovima i šarama, a crtao je likove crnogorskih
junaka. Osim korisnih umjetnina, pravio je alate i oruđa za rad poput motika,
kosa, klinaca, samara itd. U oltaru Pivskoga manastira saćuvan je do danas je-
dan njegov duborez.²⁰ Međutim, zanatski posao ubrzo je zapostavio i posvetio
se ućešću u ratovima i vojnićkome pozivu.

Svoj doprinos kulturnom i prosvjetnom životu Crne Gore dao je i gene-
ral Petar Martinović. Aktivno je doprinosio razvoju kulturnoga i prosvjetnoga
rada kao ćlan nekoliko kulturnih, prosvjetno-naućnih, humanitarnih i socijal-
nih društava. Jedan je od osnivaća Istorijškoga društva 1934. godine, kad je
biran za ćlana uprave i njegovog potpredsednika. Na tim funkcijama ostao je
sve do iznenadne smrti 1940. godine. Risto Dragićević prilikom njegove smrti
1940. godine napisao je „In memorial Petru Martinoviću“ u kojem navodi
„da se Martinoviću mora, dakle, zablagođariti uveliko i za to što je stvorena
mogućnost za rad Istorijškog društva i izdavanje društvenog ćasopisa Zapi-
si“.²¹ Dragićević dalje istiće da se „s osobitnom ljubavlju đeneral Martinović
brinuo i o Zapisima organu Istorijškog društva, jer su mu dokumenta u njima
o našoj vjekovnoj borbi...bila najmilija lektira“.²² Pored ućešća u formiranju
i radu Istorijškoga društva i brige o *Zapisima*, general Martinović se bavio i
slikanjem. Saćuvan je jedan dio njegovih umjetnićkih slika, od kojih je najin-
teresantnija kolorna slika vaze.²³

Još jedan general bio je agilan ćlan Društva za proućavanje istorije Crne
Gore 1934. godine u Beogradu. Mitar Martinović jedan je od osnivaća²⁴Druš-

¹⁷ Isto.

¹⁸ Vujaćić, Marko, *n. d.*, str. 286

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Dragićević, Risto: „In memoriam Petar M. Martinović“, *Zapisi*, godina XIII/1940, sv. XX-
III, sv. 3, str. 189.

²² Isto.

²³ Neposredna opažanja autora (prim. autora).

²⁴ Pored Mitra Martinovića među predlaćaćima za osnivanje ovog društva, između ostalih
bili su dr Vladimir Ćorović, dr Svetozar Tomić, dr Vladimir Dvorniković i druge istaknute
lićnost: Martinović, Dušan: *Divizijar Mitar Boškov Martinović*, Kulturno-prosvjetna zajed-
nica, Podgorica, 1998, str. 122.

tva za čuvanje gusala i njegovanje narodne pjesme koje je formirano aprila 1940. godine, kada je izabran za prvog predsjednika. Prema pravilima ovog društva definisano je bilo da ono ima nacionalno-prosvjetni karakter sa zadatkom čuvanja gusala kao narodnog instrumenta i njegovanje narodne epike, kroz izvođenje odabranih guslara u svim krajevima Jugoslavije. Ovo društvo radilo je na popularisanju epske poezije, prikupljanju i objavljivanju narodne pjesme, kao i organizovanju takmičenja guslara. Interesantno je da se general Martinović jedini od tadašnje vojne elite bavio pronalascima sredstava u vojne svrhe. Prvi njegov poznati pronalazak bio je „Avionska šrapnellska bomba sa eksplozijom u vazduhu“ koji je preko Vojne pošte 30. septembra 1949. godine zatražio da mu se zaštiti. Drugi pronalazak „Daljinomjer – poantograf“ prijavio je 24. aprila 1951. godine Glavnoj geodetskoj upravi Vlade FNR Jugoslavije²⁵.

Jedan dio crnogorskih generala iako nije imao šire formalno obrazovanje, njegovao je i baštiniio usmenu književnost i epske pjeme. Tako je Lakić Vojvodić znao napamet hiljade stihova narodnih pjesama²⁶ koje je često izgovarao tokom borbe kako bi mlađe naraštaje nadahnuo na poletnija djela. Kulturni i književni rad vojne elite iako realtivno skroman, ipak nije zanemarljiv. Taj rad osim kulturne dimenzije imao je i onu drugu – nacionalnu i ratničku dimenziju održanja vlastite nacije, identiteta i osobenosti u konstantnim ratovima za odbranu slobode i države. U takvim okolnostima i kulturna dimenzija, najviše manifestovana kroz usmenu i pisanu riječ imala je svoje posebno mjesto i značaj u pogledu održanja sopstvenoga etosa.

Anto Gvozdrenović nije zasnivao porodicu ali je vodio lagodan život po svjetskim metropolama, nalazeći se uvijek u visokom društvu plemstva i druge elite za što su vezane brojne zanimljivosti i anegdote. Luka Gojnić izabran je za redovnog člana Latinske akademije nauka, vještina i beletristike u Parizu iako nije poznato prema kojim kriterijumima je izabran. Mijajlo Vučinić radio je na izgradnji objekata od javnog značaja, slično je radio i Joko Jovanović kao vojni inženjer. Većina generala govorilaje neke od svjetskih jezika, a među njima bilo je i poliglota poput Anta Gvozdrenovića, Jovana Popovića-Lipovac, Petra Martinovića, Petra Lompara itd.

²⁵ Martinović, Dušan: *Divizijar Mitar Boškov Martinović*, str. 123.

²⁶ Ostojić, Miloš & Dragović, Milija: *Vojvoda Lakić Vojvodić i njegovo vrijeme*, Delo, Zemun, 1997, str. 13, 50, 51.

ostala nedirnuta u publikaciji. Memoari su sadržajni, interesantni, daju mnogo detalja i kako se radi o jednoj od nekoliko prvih ličnosti tadašnje Crne Gore predstavljaju vrlo interesantno štivo i značajan historijski izvor, pored sve subjektivnosti i ličnih percepcija koje karakterišu svaki spis toga tipa. Iako na početku memoara serdar Vukotić iznosi namjeru da se nakon rata sastane sa savremeniciima s kojima će dopuniti ili korigovati dio memoarskih zapisa, ta njegova namjera sticajem okolnosti nije realizovana²⁹.

Pisanjem putopisa i prevodilaštvom bavio se i general i ljekar Anto Gvozdrenović. Preveo je knjigu putopisa autora Stilmana „Hercegovina i posljednji ustanak“. General Gvozdrenović je u toku Hercegovачkoga ustanka 1875. i tokom 1876. godine pratio Vilijama Stilmana, novinara engleskog „Time Newsa“ i bio mu neka vrsta vodiča i savjetnika. Za taj putopis može se reći da je Gvozdrenović dijelom i učestvovao u njegovu nastanku. O svojim putovanjima i učešću u Ahal-tekinskoj ekspediciji napisao je putopis „Kratke putničke bilješke“ publikovane u listu *Otdžbina* 1882. godine. To djelo, pored elemenata putopisa, ima i određene karakteristike memoarskoga spisa jer opisuje i događaje u kojima je učestvovao. U putopisima se opisuje Krim, Turkmennija, Srednja Azija, govori se o generalu Skobeljevu, a naročito se opisuje Ahal-tekinska ekspedicija. Dušan Vuksan je u Zapisima 1929. godine uradio kritiku njegovih putopisa. Vuksan smatra da bilješke nijesu krajnji domet intelektualnoga stvaralaštva dr Anta Gvozdrenovića. Prema Vuksanu, bilješke karakteriše izražen emotivan stav prema malom narodu (Ahal-Tekincima) „koji je volio svoju otadžbinu i borio se z slobodu do potonjeg čovjeka“. U svom prikazu Vuksan očekuje i traži od Gvozdrenovića puno više, očekuje da „dade nešto novo“, a imao je dosta toga „novog“ i reći i napisati. Evidentno je da Vuksanova kritika odiše i namjerom da podstakne Gvozdrenovića na dalje zapisivanje svog burnog života i iskustva, ali i prirodna znatilježa za pojedinim periodom Gvozdrenovićeova života i rada. Tako mu u kritikama, govoreći o njegovu intelektualnom potencijalu, gotovo sugeriše da zabilježi svoj rad u crnogorskoj emigraciji u Parizu. O Gvozdrenovićevim „Kratkim putničkim bilješkama“ pisao je dr Pero Šoć u časopisu *Misao* takođe 1929. godine. Dajući prikaz tih putopisa, Šoć za njih kaže „dolazi nam kao eho jedne dalje prošlosti“. Šoć karaktriše pisca kao svjesnog i da je baš zbog toga „riskirao“ da nam pruži svoj rad – kroz novu tehničku izradu, ali s istim ruhom, ostajući nenametljiv i ostavljajući čitaocu da sam procijeni. Šoć nas dalje obavještava da u tome putopisu egzistiraju česte štamparske greške, a da su prisutni i česti „rusizmi“. Pojava ruskih izraza u njegovim putopisima nimalo ne čudi kad se zna da se Gvozdrenović školovao u Rusiji, u kojoj je stekao šire obrazovanje,

²⁹ Isto, str. 7.

upoznao se prvi put s bojnim izrazima koje nije bilo moguće prevesti na njegov maternji jezik. Putopis je podijeljen u sedam glava, a svaku od njih karakteriše obilje opisa predjela, a pored toga sadrži i priče o različitim granama nauka s kojima se upoznao tokom putovanja. Počinju istorijskim pregledom Krima i opisom njegove prirode. U svom prikazu Šoć govori o stilu i načinu pripovijedanja Gvozdenovića za kojeg kaže „toliko nas zanese piščevim izlaganjem da ga čitamo bez predaha“. Prema Šoću, njegovi opisi su takvi kao da na reljefu vidite „mineralna i biljna bogatstva“ Krima. Gvozdenović ne zapaža niti piše površno, već zalazi u svaki kutak predjela kroz koje prolazi, tako nabraja ljekovite izvore, govori o nafti, oleanderima, manoliji, kamelijama, kiparisu, vrstama loze i drugim biljkama koje ukrašavaju te krajeve. U putopisima opisuje delfine, kamile i klimatske uslove. Opisujući „slike predjela i iznošenjem stavova ovim putopisima daje romantičan i naročito zanimljiv kolorit – pun umjetnosti i poezije“.³⁰ U njima Gvozdenović ne govori o sebi, već o predjelima, događajima i drugima. U cilju približavanja njegovih opisa iznosimo nekoliko interesantnih: *Rijeka Tepek skakaše, svojim srditim valovima i divnim vodopadima kao bjesomučna lavica; Sin gora vidi u dolin Arave iznad Tepeka kako se, mjesto slavuja vrte nad golim skalama ponosni orlovi koji carstvovahu ovom divnom prirodom i bjehu radi što su ta mjesta samo njima dostupna*.³¹ Za Kaspijsko more general Gvozdenović kaže „ja mislim da nema srditijeg mora“, a za crne oblake nad morem „kao da suđahu bijesnim valovima“.³² Prve četiri glave putopisa govore o *divnim mjestima – pitomom Krimu i ponosnom Crnom moru, živopisnom Kavkazu i Kaspiskom moru*. Peta glava govori o *najtužnijim mjestima cijelog kontinenta* u kojima opisuje opasne terene koji počinju od istočne obale Kaspijskog mora kroz koje je prolazio, a u kojima žive turkmenska plemena. Posljednje dvije glave opisuju samu Ahal-tekinsku ekspediciju. Opisujući predjele i narodne običaje stanovništva koja je upoznao, pravi i određene komparacije i sličnosti s Crnom Gorom. Tako generala Gvozdenovića mjesto Aj Petri u Srednjoj Aziji podsjeća na Ostrog,³³ a govoreći o narodu Ahal-Tekincima pravi sličnosti s Crnogorcima u tome da su u slučaju rata svi vojnici, da dobro gađaju iz pušaka, vladaju nožem i sabljom.³⁴ Vješto crta karakter, običaje i navike ovog naroda, a zapaža da kod njih nema krvne osvete i da *žene učestvuju u četama i odlikuje se junačkim podvizima*. Te opise zaključuje konstantacijom da *bez četovanja nema ni poezije ni života*.³⁵ To

³⁰ Batrićević, Đuro: *n. d.*, str. 244.

³¹ Gvozdenović, Anto: *Kratke putničke bilješke*, štamparija „Privrednik“, Beograd, 1929, str. 36.

³² Batrićević, Đuro: *n. d.*, str. 245

³³ Gvozdenović, Anto: *n. d.*, str. 21.

³⁴ Isto, str. 78–79.

³⁵ Isto.

Gvozdenućevo djelo nema samo istorijski karakter, već ima i elemente zabavne i poučne lektire. Pero Šoć je čak smatra poučnom literaturom za mlade, preporučuje da uđe u školske biblioteke. Interesantno je i da dr Šoć isto kao i Dušan Vuksan izražava žal zašto general Gvozdenuć nije nastavio i dalje zapisivanje o svom bogatom iskustvu. Znatno kasnije o njegovim putopisima komantare je iznio i akademik Čedo Vuković kroz ocjenu da *spadaju među najbolja putopisno-memoarska djela crnogorske književnosti*. Vuković je dvije posljednje glave Gvozdenućevih putopisa uvrstio u antologijski izbor putopisno-memoarske literature Crne Gore koji je objavila *Pobjeda*.

U trilogiju memoara, pored Janka Vukotića i Andrije Jovićevića, koju je objavio Službeni glasnik SR Jugoslavije ulaze i memoarski zapisi Mitra Martinovića pod nazivom „Ratne godine 1912–1916“. Memoarski spisi generala Martinovića su najobimniji, publikovana je redukovana verzija. Napravljen je odabir iz bogate pisane zaostavštine. Ti memoari pisani su u različitim periodima, započeti su još prije balkanskih ratova, pisani su i u toku ratova, nakon Prvoga svjetskog rata, a dio i po završetku Drugoga svjetskog rata. Sastoje se iz dva dijela: Crna Gora u Balkanskom savezu i Crna Gora u Prvome svjetskom ratu. Oba dijela sadrže priloge, kominikee, odgovore i intervjue. Ovi spisi nijesu sačuvani u cjelosti jer im nedostaje kontinuitet, pretpostavlja se da je ostali dio izgubljen ili nestao kad ih je general Martinović predao Istorijskom društvu na Cetinju.³⁶ Prema mišljenju Bratimira Garića, pisca predgovora, „poseban dragulju u radu divizijara Mitra Martinovića, i kao istorijski dokument i kao literarna ostvarenja, predstavljaju poglavlja koja se odnose na pripremu Balkanskog saveza i Prvog svjetskog rata“³⁷. Svjedočenja Martinovića naročito su važna za stvaranje Balkanskoga saveza jer je kao predsjednik vlade bio jedan od njegovih inicijatora i potpisnika. Na kraju, Garić zaključuje da ova „hrabra i dokumentovana svjedočenja divizijara Martinovića kao državnika, političara i vojskovođe predstavljaju tekstove od trajne istorijske vrijednosti“³⁸. U tim memoarima ima određenih ponavljanja što je vjerovatno posljedica dužega pisanja i potrebe da se neki djelovi posebno naglase. Pisani su tečnim i konciznim stilom, kazivanje je živo i slikovito.³⁹ Dušan Martinović, pisac njegove biografije navodi da je general Martinović „dužan istini pisao onako kako je u njegovom vidnom polju formirana slika i u pamćenju ostalo sjećanje“⁴⁰. Vodeći računa o objektivnosti, koja se katkad nije mogla slijediti, govoreći o ličnostiima, a naročito kralju Nikoli, Martinović je na jed-

³⁶ Martinović, Dušan: *Divizijar Mitar Boškov Martinović*, str. 156.157 i 164–165.

³⁷ Martinović, Mitar: *Ratne godine 1912–1916*, Službeni glasnik SRJ, Beograd, 1996, str. 7.

³⁸ Isto, str. 8.

³⁹ Martinović, Dušan: *Divizijar Mitar Boškov Martinović*, str. 167.

⁴⁰ Isto.

nom mjestu zapisao *Jesu li moja opažanja i rezonovanja opravdana ili ne, to će pokazati budućnosti sa dokumentima koja će se u svoje vrijeme iznijeti na videlo.*⁴¹ U njegovu društvu u periodu između dva svjetska rata bio je i dr Pero Šoć s kojim je često i razgovorao o ranijim događajima. General Martinović je napisao i „Ratnu istoriju Crne Gore od bitke na Carevom laz“ do njegova vremena koja se nalazi u rukopisu njegove unuke Jelene Jovanović-Žigon.

Nešto kasnije 2005. godine u izdanju „Unireksa“ publikovani su memoari s gro autobiografskim bilješkama generala Radomira Vešovića, interesantne ličnosti toga vremena, koji je naročito obilježio period sloma Crne Gore 1916. godine i perioda austrougarske okupacije. U predgovoru Slobodan Tomović ističe da su među spisima od posebnog značaja govori oficirima i vojnicima, dokumenti iz prepiske vojnih vrhova Srbije i Crne Gore⁴². Naročito je interesantan dio o suđenju generala Vešovića. Kako Tomović navodi u svojim memoarima general Vešović izrekao je znatan broj oštrih sudova o svojim savremeniciima, naročito o uglednim i poznatim ličnostima, vjerovatno jer je od njih imao znatno veća očekivanja. Memoarima nedostaje hronološko jedinstvo, a karakteriše ih i visok stepen pismenosti s obzirom da se radi o profesionalnome vojniku.⁴³ Za njih je naročito interesantno to što sadrže podatke o vremenu o kojem se dugi period vrlo malo ili gotovo ništa nije znalo. Značaj Vešovićeve memoara je i u tome jer je u periodu sloma Crne Gore bio ministar vojni, jer je veći dio austrougarske okupacije proveo u Crnoj Gori, a najveći dio komitujući u šumi; nakon rata je primljen u Vojsku Kraljevine SHS kao general, kasnije isključen i uhapšen; suđeno mu je za održavanje veze s kraljom Nikolom i njegovim pristalicama; pripadao je Crnogorskoj stranci i bio njen kandidat na izborima. Njegove memoare karakteriše otvorenost, oštrina, velika doza kritičnosti o ljudima i događajima, a s njima se otvara nova aktualizacija njegova položaja i učešća u burnim vremenima Crne Gore.

Posljednji memoarski spisi pripadnika vojne elite Knjaževine i Kraljevine Crne Gore objavljeni su 2014. godine u časopisu *Crnogorski anali*. Radi se o bilješkama brigadira Marka Vučerakovića koji je umro u emigraciji kao jedan od najaktivnijih boraca za pravo Crne Gore, koje „predstavljaju izuzetno zanimljivo i dragocjeno svjedočanstvo koje je prije par godina došlo u Arhivsko odjeljenje u Baru“.⁴⁴ Njihov značaj je u tome što dolaze od učesnika događaja koji su decenijama prećutkivani, zapostavljeni i ostavljani pod istorijski tepih zaborava. Kako Šerbo Rastoder kao priređivač tih zapisa navodi

⁴¹ Isto, str. 166–167.

⁴² Vešović, Radomir: *Memoari*, Unireks, Podgorica, 2005, str. 7.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Rastoder, Šerbo: „Memoarsko-dnevnički zapisi Marka Vučerakovića“, *Crnogorski anali*, broj 7–8, decembar 2014, Cetinje, str. 6–7.

„porazena strana na ovim prostorima činom poraza gubi pravo na sjećanje“.⁴⁵ Autor tih memoarsko-dnevničkih zapisa obavještava nasda je bilješke vodio još od osnovne škole, međutim svi njegovi spisi uništeni su 27. jula 1919. godine, kada mu je zapaljena kuća u Crmnici. U njima je opširno pisao o ratovima, kako i sam kaže. ti zapisi sadržali su i zabilješke njegove braće kao i „dokumenta od starine“.⁴⁶ Izražavajući „naročito žaljenje“ za uništenim spisima, Vučeraković u svojim zapisima informiše nasda je bilješke morao da piše ponovo po sjećanju. Bilješke su pisane manuskriptom u svesci formata A, obima 145 strana, a osnovni tekst je najvjerojatnije dopisivan i prepravljnjan sudeći po naknadnim intervencijama.⁴⁷ Period koji obuhvataju vrlo je kratak, ali naročito zanimljiv. Opisuje učešće u Prvome balkanskom ratu, Prvome svjetskom ratu, periodu internacije, kao i periodu 1918–1920. godine. Bilješke su pisane u vremenu kratkog predaha na različitim mjestima, a jedan dio njih je pisan neposredno nakon samih događaja⁴⁸. Rukopis nije dovršen jer je nastajao u burnom periodu gerilske borbe autora, pisan je u relativno kratko vremenskom intervalu, a gotovo naglo je prekinut u julu 1920. godine⁴⁹.

U skladu s preporukom dr Pera Šoća u vezi s putopisima Anta Gvozdenućića, možda je potrebno da profesori i poznavaoici književnosti razmisle i o mogućnosti da neki od ovih memoarskih zapisa, pjesama ili proze crnogorske vojne elite dobije svoje mjesto u sistemu obrazovanja, jer često je neracionalno i nepotrebno ići za lektirskom literaturom van granica Crne Gore, a zapostavljati sopstvenu.

Odabrani izvori i literatura

- Batrićević, Đuro: *Dr Anto Gvozdenućić – general u tri vojske*, Obod, Cetinje, 1995.
- Dragičević, Risto: „In memoriam Petar M. Martinović“, *Zapisi*, godina XIII/1940, sv. XXIII, sv. 3.
- Glas Crnogorca, br. 38, 29. jula 1876. godine.
- Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjiga 4, Vijesti, Podgorica, 2006.
- Gvozdenućić, Anto: *Kratke putničke bilješke*, štamparija „Privrednik“, Beograd, 1929.
- Martinović, Dušan: *Portreti*, Obod, Cetinje.

⁴⁵ Isto, str. 7.

⁴⁶ Isto, str. 8.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Isto, str. 9.

⁴⁹ Isto.

- Martinović, Dušan:*Divizijar Mitar Boškov Martinović*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 1998.
- Martinović, Dušan:*Generali iz Crne Gore u ruskoj vojsci*, CID, Podgorica, 2002.
- Martinović, Mitar:*Ratne godine 1912–1916*, Službeni glasnik SRJ, Beograd, 1996.
- Milunović, Luka:*Pozorište u Knjaževini Crnoj Gori 1884–1888*, CNP, IVPE, Podgorica, 2001.
- Ostojić, Miloš & Dragović, Milija:*Vojvoda Lakić Vojvodić i njegovo vrijeme*, Delo, Zemun, 1997.
- Popović-Lipovac, Jovan:*Crnogorac i Crnogorka*, CID, Podgorica, 2001.
- Popović-Lipovac, Jovan:*Herceg-Šćepan, hercegovački gospodar i čuvar groba Sv. Save: tragedija u tri čina*, pronašao i priredio Slobodan Kalezić, Narodna biblioteka »Radosav Ljumović«, Podgorica, 1997.
- Radoman, Aleksandar: „Njegoš i crnogorska dramska književnost romantizma“, *Matica*, Podgorica, jesen 2013.
- Rastoder, Šerbo: „Memoarsko-dnevnički zapisi Marka Vučeračkovića“, *Crnogorski anali*, broj 7–8, decembar 2014, Cetinje.
- Stilman, Vilijam:*Hercegovina i poslednji ustanak : uzroci njegovi i sredstva*, štamparija „Privrednik“, Beograd, 1932.
- Vujačić, Marko:*Znameniti crnogorski i hercegovački junaci*, Narodna knjiga, Podgorica, 2010.
- Vukotić, Janko:*Uspomene iz tri rata*, Službeni glasnik SRJ, Beograd, 1996.
- Vešović, Radomir:*Memoari*, Unireks, Podgorica, 2005.

Srđa MARTINOVIĆ

**PARTICIPATION OF MONTENEGRIN MILITARY ELITE IN
CULTURAL AND PUBLIC LIFE OF PRINCIPALITY AND
KINGDOM OF MONTENEGRO AND ITS MEMOIRS**

In this paper, the author reflects on the Montenegrin military elite, which can be systematically traced back to 1881, when the rank of general was introduced in the Montenegrin army, and until the death of King Nikola, when the last of the Montenegrin army generals were produced. As educated individuals, most of the generals were involved in the spread of literacy and cultural characteristics of the communities from which they originated and where they worked. They contributed to the opening of schools, libraries, construction of roads and other facilities or buildings. Finally, some generals have left behind memoir texts. These were Janko Vukotić, Radomir Vešović, Marko Popović, Anto Gvozdrenović, Mitar Martinović, Petar Lompar, Vaso Ivanović, Krsto Popović and Marko Vučeraković. These texts are testimony of an era and the events in which the military elite often had a crucial role to play, providing them with a lasting historical and literary value.

Key words: *military elite, Montenegro, culture, cultural life, memoirs*